

Наталія Барановська (м. Київ)

доктор історичних наук

Книга, що розкриває таємниці Чорнобильської катастрофи

Рец. на: *Чорнобильське досьє КДБ від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС.* – К., 2020. – 688 с.

Минають роки від моменту аварії на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. Вже на порозі 35-та річниця цієї події, що змінила життя мільйонів людей. Здавалося б багато про неї написано¹, видано чимало збірників документів², в тому числі й підготовлених спільними зусиллями Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Інституту історії України Національної академії наук України та Українського інституту національної пам'яті. Однак масштаби події та коло проблем, породжених нею виявилися настільки великими і значущими, а документальний масив невичерпним, що 2020 р. цими ж науковими інституціями був підготовле-

Оскільки одне із численних завдань співробітників радянських органів державної безпеки полягало у виявленні проблемних моментів в роботі підприємств задіяних на будівництві ЧАЕС, то цілком логічно що до збірника увійшли документальні матеріали, які розкривають складнощі і конфліктні ситуації, що мали місце в роботі колективів проектувальників, будівельників та експлуатаційників Чорнобильської атомної електростанції.

Великий і цікавий блок документів збірника присвячено проектуванню та будівництву першої та другої черги ЧАЕС. Опікуючись стратегічним об'єктом співробітники радянських спецслужб відслідковували недоліки, результати недбалості

ний та виданий в Києві збірник документів під назвою «Чорнобильське досьє КДБ від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС». Книга містить 229 документів (688 сторінок) і охоплює період від початку будівництва ЧАЕС до введення в експлуатацію об'єкту «Укриття», тобто з 1970-х років і до листопада 1986 року. Науковий апарат збірника складається із списку скорочень, іменного, та географічного покажчиків, що дозволяє швидко знайти необхідну інформацію та зрозуміти масштабність видання. Упорядниками збірника виступили відомі історики *Олег Бажан, Андрій Козут та Геннадій Борjak.*

працівників у ході будівельно-монтажних робіт та ін. На жаль інформація та окремі факти негативного характеру виявлені зусиллями Комітету держбезпеки УРСР, не мали належного реагування з боку вищих партійно-державних інстанцій, що, врешті-решт призвело до аварії на її 4-му енергоблоці у квітні 1986 року.

Починаючи з 1973 р. до партійних органів і господарських організацій республіканського та союзного рівнів надходили повідомлення про випадки порушень технічних норм при будівництві Чорнобильської АЕС, про недотримання технологічних процесів, про систематичні порушення технології провадження будівельно-монтажних робіт на окремих ділянках будівництва

¹ З узагальненням публікацій з проблеми станом на 2004 рік можна ознайомитися в кн.: *Барановська Н.П.* Чорнобильська катастрофа в публікаціях. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 207 с.

² У 1995 р. видано «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Збірник документів і матеріалів» (в двох частинах), а у 1996 р. – «Чорнобильська трагедія: Збірник документів і матеріалів»; 2001 р. вийшов підготовлений спільними зусиллями Інституту історії України та СБУ спецвипуск журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (№ 1 (16) «Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах»; 2017 р. Інститут історії України НАН України та Центральний державний архів громадських об'єднань України видали збірник «Чорнобиль. Документи оперативної групи ЦК КПУ (1986 - 1988)». У 2019 р. побачило світ фундаментальне видання, підготовлене Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Інститутом історії України Національної академії наук України та Українським інститутом національної пам'яті - «Чорнобильське досьє КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС».

(див. док. № 2, 3, 5). У 1977 р. УКДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області доповідало керівництву КДБ при РМ УРСР про незадовільний стан охорони будівництва ЧАЕС (див. № 6); 1978 року – про порушення технологічних норм при будівництві атомної електростанції (див. док. № 7, 8); 1979 р. – про нехтування протипожежними правилами на будівництві (див. док. № 9), про порушення технологічного процесу та вимог безпеки при виконанні робіт (див. док. № 10) та про нещасні випадки на будівництві (див. док. № 11). Під час будівництва атомної станції були виявлені грубі порушення норм зберігання та монтажу обладнання системи аварійного охолодження реактора (див. док. № 36). Великою проблемою стали поставки неякісного обладнання, зокрема з Югославії (див. док. № 43), що призвело у вересні 1984 р. до розгляду питання про недоцільність використання іноземного обладнання при будівництві ЧАЕС. Аналогічна ситуація склалась і на будівництві третьої черги атомної станції. У численних спецповідомленнях КДБ УРСР датованих початком 1980-х років йшлося про незадовільну організацію праці під час будівництва об'єктів третьої черги (див. док. № 19, 59, 60, 64, 65).

Значний корпус документів уміщених у збірнику віддзеркалюють серйозні проблеми, які мали місце в ході експлуатації ЧАЕС. Практично кожен рік з початку запуску станції відбувалися якісь технічні негаразди, які приховувалися від громадськості та навіть від фахівців, задіяних на інших радянських атомних електростанціях. Так, 18 лютого 1979 р. сталася аварійна зупинка енергоблока № 1 (див. док. № 12). В липні цього ж року було підготовлене інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про аварійну ситуацію у цехах ЧАЕС (див. док. № 13). У грудні 1980 р. йшлося про аварійну ситуацію на енергоблоці № 2 (див. док. № 14). Навесні 1981 р. повідомлялося про радіаційне зараження ділянки санітарної зони станції (див. док. № 17). Особливо тривожним виявився 1982 рік. На початку року співробітники повідомили вищі партійні інстанції про зупинку енергоблоку (див. док. № 20), в серпні – про вибух трансформатора струму (див. док. № 21), у вересні – про аварію в машинній залі (див. док. № 22) та аварійну зупинку енергоблоку № 1 (див. док. № 23), в листопаді – про розслідування аварії, пов'язаної з падінням ротора (див. док. № 26). Про результати розслідування причин аварійної си-

туації, що склалася на Чорнобильській АЕС було повідомлено КДБ СРСР та КДБ УРСР (див. док. № 24). Як свідчать документи, включені до збірника, співробітники органів держбезпеки, задіяні на ЧАЕС, прагнули за допомогою фахівців осмислити причини аварійних зупинок на стратегічному об'єкті. Так на початку 1983 р. Прип'ятський міськвідділок УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області підготував узагальнюючу довідку про оперативну ситуацію на ЧАЕС у 1982 р. (див. док. № 27), влітку – агентурне повідомлення про причини ненадійності роботи ЧАЕС (див. док. № 32). Над цими ж питаннями працювали не лише в Україні. В липні 1983 р. 3 відділ 6 служби УКДБ СРСР по м. Москві та Московській області підготував таємну довідку про недоліки в забезпеченні надійності обладнання атомних електростанцій (див. док. № 34). Будуть цікавими для читачів повідомлення керівництва ЧАЕС щодо пошкодження торцевої перегородки станції та доступу сторонніх осіб в зону суворого режиму (див. док. № 35), інформація УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області КДБ УРСР про причини зупинки 1 та 3 енергоблоків (див. док. № 40, 41). За опублікованими документами можна відстежити хроніку неритмічної роботи ЧАЕС у 1984 році: у березні на адресу вищих інстанцій направлялися депеші про аварійну ситуацію на 3 і 4 енергоблоках ЧАЕС (див. док. № 45), про масштаби вибуху на будівельному об'єкті на території станції (див. док. № 46). Негаразди на ЧАЕС спонукали Прип'ятський міськвідділок УКДБ УРСР (див. док. № 47) та 6 відділ УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області (див. док. № 57) залучити спеціалістів для підготовки аналітичних записок про аварійні ситуації та відмови у роботі обладнання на ЧАЕС.

У фокусі контррозвідувальної роботи спецслужб перебували не лише промислові об'єкти ЧАЕС, а й плани основних агентурно-оперативних та режимних заходів з контррозвідувального забезпечення ЧАЕС у 1983 р., (див. док. № 38, 42), та у 1984 р. (див. док. № 54, 55). Документи збірника проливають світло на діяльність низинних осередків КДБ, Прип'ятського міськвідділку КДБ УРСР в 1982–1984 рр. (див. док. № 48).

Цінним для дослідників аварії на ЧАЕС є «Витяг» з доповідної записки 6 Управління КДБ УРСР Колегії КДБ УРСР про хід виконання УКДБ по м. Києву та Київській, Рівненській областях рішення Колегії КДБ СРСР «Про стан

контррозвідувальної роботи у сфері атомної енергетики та заходах щодо її подальшого удосконалення» (див. док. № 61).

Документи збірника розкривають основні напрямки діяльності радянських спецслужб в умовах техногенної катастрофи. Вже 2 травня 1986 р. була підготовлена директива УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області щодо використання агентурної інформації для підготовки донесень партійним органам, які розкривають наслідки аварії на ЧАЕС (див. док. № 83), а 3 травня 1986 р. – «Записка» 6 відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області про збір оперативної інформації щодо порушення технологічного процесу при проведенні експерименту на турбогенераторі № 8 четвертого енергоблоку ЧАЕС. Протягом травня 1986 р. проведено аналіз стану контррозвідувального забезпечення ЧАЕС (див. док. № 102), розглянуто його результати (див. док. № 139, 141), розроблено «План» формування, підготовки та використання оперативної групи КДБ у режимній зоні ЧАЕС (див. док. № 154). Кінець липня 1986 р. позначений увагою до контррозвідувального забезпечення організацій Міністерства водного господарства УРСР під час виконання ними будівельно-монтажних робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії (див. док. № 182) та контррозвідувального забезпечення заходів з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, що здійснювались Міністерством житлово-комунального господарства УРСР (див. док. № 183). На сторінках збірника оприлюднено наказ голови КДБ СРСР «Про заходи з посилення контррозвідувальної роботи на об'єктах атомної енергетики у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС» (див. док. № 202).

Чекісти ставили за мету відслідковувати різні складові виробничого процесу на ЧАЕС. Так, 16 жовтня 1981 р. у доповідній записці УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області йшлося про недостатній рівень надійності контрольно-вимірювальних приладів систем захисту ЧАЕС (див. док. № 18). Про недоліки у використанні ядерного палива на ЧАЕС, зокрема про підозри у негерметичності тепловиділяючих елементів йшлося у інформації Прип'ятського міськвідділку УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області 17 березня 1983 р. (див. док. № 30). Особливо насичений увагою до різних аспектів виробничого процесу на станції у доаварійний період виявився 1984 рік. Документи збірника розкривають зауваження щодо стану режиму та

охорони на ЧАЕС (11 січня 1984 р. див. док. № 44), пошук дефектів, через які відбуваються розриви трубопроводів ядерного реактора РБМК-1000 (20 липня 1984 р., див. док. № 50), недоліки організації та проведення ремонтних робіт на ЧАЕС (див. док. № 52. 13 серпня 1984 р.), невиконання водоохоронних заходів на ЧАЕС (див. док. № 56. 19 вересня 1984 р.) та, що особливо важливо у світлі майбутньої аварії 1986 р., – про технічний стан турбогенератора 4 енергоблоку ЧАЕС (див. док. № 58, 5 листопада 1984 р.).

Особливий інтерес становить довідка 6 Служби УКДБ СРСР по м. Москві та Московській області про бесіду з Генеральним директором НВО «Енергія» А.А. Абаганом у липні 1986 р. щодо труднощів, які виникають у процесі експлуатації Курської та Чорнобильської АЕС. У ній йшлося про вихід із ладу трубопроводів пароповітряних комунікацій через помилки в проекті систем охолодження та розриви у водо-водяних комунікаціях реактору на місці з'єднання кінців цирконієвої оболонки через низьку якість легованого металу (див. док. № 51).

Після аварії квітня 1986 р. влада, всупереч висновкам науковців, які рекомендували відразу вивести з експлуатації всю станцію, наполягла на продовженні роботи 1 та 2 енергоблоків. Ось чому у першій декаді червня 1986 р. ставилося питання про необхідність проведення дезактиваційних робіт у зв'язку з підготовкою до пуску 1 та 2 енергоблоків ЧАЕС (див. док. № 156). Однак відповідні роботи відбувались досить неорганізовано, про що свідчить довідка 6 Управління КДБ УРСР від 2 вересня 1986 р. (див. док. № 205) та повідомленні оперативної групи КДБ УРСР до КДБ СРСР та КДБ УРСР від 28 вересня 1986 р. про підготовку до запуску енергоблоку № 1 ЧАЕС (див. док. № 212).

Важливе значення співробітники радянських спецслужб приділяли інформуванню органів влади різного рівня про обстеження руйнувань 4-го енергоблоку та ходу вивчення наслідків аварії. Відслідковувались різні надзвичайні події, що відбувались на станції та навколо неї. Зокрема, оперативно-слідча група КДБ УРСР та КДБ СРСР повідомляла в травні 1986 р. про обставини загоряння технічних приміщень 4 енергоблоку ЧАЕС (див. док. № 133, 140), про аварійну зупинку реактора 1 енергоблоку ЧАЕС та її причини інформувалось КДБ УРСР (див. док. № 218, датований 13 жовтня 1986 р.) та ЦК КПУ (див. док. № 219).

Аварія на ЧАЕС привернула увагу до проблем атомної енергетики в цілому та надійності реактора РБМК-1000, зокрема. Завдяки опублікованим у збірнику документам стає відомо, що ще у 1983 р. йшлося про наявні проблеми в експлуатації атомних електростанцій в СРСР (див. док. № 31). У 1984 р. 6 Служба УКДБ СРСР по м. Москві та Московській області провела бесіду з довіреною особою щодо технічної характеристики ядерного реактора РБМК-1000 (див. док. № 49). Варто зауважити, що після аварії 1986 р., в червні, КДБ УРСР доповідало ЦК КПУ про основні недоліки проектування, будівництва та експлуатації об'єктів атомної енергетики республіки (див. док. № 145). В серпні 1986 р. до ЦК КПУ надійшов документ про недоліки системи водокористування об'єктів атомної енергетики республіки (див. док. № 186).

Серед документів збірника є й такі, що розкривають участь науковців у вирішенні різних проблем на ЧАЕС. На сторінках книги йдеться як вчені у галузі ядерних досліджень відтворили модель надзвичайної ситуації, що сталася на ЧАЕС (див. док. № 100).

Чорнобильська катастрофа стала відома на увесь світ. Документи, вміщені в збірнику, переконливо засвідчують двополярність світу на той час та ідеологічне протистояння й протиборство соціалістичної та капіталістичної суспільно-політичних систем. Ситуація, що склалась в країні після аварії на 4-му енергоблоці через закритість інформації про неї, давала іноземним державам підстави для підозр керівництва СРСР у приховуванні справжнього стану справ. Щоб поліпшити враження про ситуацію в світі партійні і державні органи України та СРСР вживали ряд заходів, ідеологічну підтримку яким надавали працівники КДБ. Зокрема вже 6 травня 1986 р. КДБ УРСР повідомляло ЦК КПУ про проведення міжнародних спортивних змагань – 39-ї міжнародної велогонки Миру (див. док. № 99). Комітет держбезпеки УРСР в інформаціях до ЦК КПУ докладно розповідав про антирадянську кампанія за кордоном, настрої серед іноземних студентів у зв'язку з аварією на ЧАЕС (див. док. № 128). У збірнику представлені про приїзд до Києва

представників зарубіжних ЗМІ, зокрема знімальної групи американської телекомпанії (див. док. № 137) та кореспондентів США (див. док. № 228). Задля спрямування спілкування з іноземцями у питаннях, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, в потрібному руслі, були розроблені спеціальні тези (див. док. № 175). Містить збірник також документ, що розкриває такий напрямок протиборства як прагнення іноземних спецслужб отримати інформацію про наслідки аварії на ЧАЕС. Про це йшлося в інформації КДБ УРСР до ЦК КПУ (див. док. № 171).

Через недовіру до офіційної інформації про наслідки аварії на ЧАЕС зірвалося проведення міжнародної наукової конференції (див. док. № 203), а проведення у м. Києві VII міжнародного симпозіуму з гемосорбції розцінювалось як певне ідеологічне досягнення (див. док. № 210)³.

У книзі важливе місце посідають документи, які віддзеркалюють наслідки реактивного забруднення, які мали місце на ЧАЕС, ще задовго до техногенної катастрофи. Читачам буде цікаво ознайомитися з доповідною запискою Голови КДБ УРСР до ЦК КПУ про радіаційну ситуацію на ЧАЕС та навколо неї, датованою 1982 роком (див. док. № 25). Про попередні наслідки ядерного лиха йдеться в рапортах директора ЧАЕС (див. док. №№ 67, 68) та «Записці по «ВЧ» УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області (див. док. № 70). Намагання розібратися в аварії та її наслідках розкриває перелік питань, розроблених УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області, з метою централізованого збору інформації на місцях про масштаби Чорнобильської катастрофи (див. док. № 80). Цінна інформація у збірнику стосується забруднення території міста Прип'ять та самої станції (див. док. №№ 75, 76, 132), радіаційні забруднення окремих територій республіки (див. док. № 161), зокрема сільгосп-підприємств Переяслав-Хмельницького району Київської області (див. док. № 181). Одним із трагічних епізодів аварійних робіт також стала троця 2 жовтня 1986 р. військового вертольота Мі-8 під час виконання екіпажем виробничого завдання з дезактивації 4-го енергоблоку (див. док. № 213). Відображені у збірнику

³ Зазначені та деякі інші документи архіву СБУ про ідеологічне протистояння двох політичних систем через аварію на ЧАЕС вперше були опубліковані в кн.: *Барановська Н.П.* Україна – Чорнобиль – світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі. К.: Вид-во Ніка Центр, 1999. 399 с.

й документи, що розкривають проблеми зони відчуження навколо ЧАЕС (див. док. № 143, 167, 215).

Масив документів, оприлюднений упорядниками, розкриває, зокрема, ситуацію в Києві у після аварійний час. Подана реальна картина радіоактивності повітря та води в столиці та на Київщині упродовж першої половини травня 1986 року (див. док. №№ 82, 86, 90, 92, 94, 95, 98, 101, 105, 106, 110, 113, 116, 119, 124, 129, 135, 136, 149), представлений радіаційний моніторинг транспортних засобів та продуктів харчування у Дніпровському районі (див. док. № 191), про заходи профілактичного характеру в Дарницькому районі столиці України у зв'язку з аварією на ЧАЕС (див. док. № 192), про дезактиваційні роботи у середніх школах та дошкільних установах Печерського району (див. док. № 193), про організацію дозиметричного контролю в школах та дошкільних закладах Радянського району (див. док. № 194).

Значна частина документів відображають політичну складову життя киян в «чорнобильський рік». Йдеться про рівень радіації на Першотравень у столиці України (див. док. № 84), про реагування киян на радіоекологічну ситуацію (№ 103), про розповсюдження в Києві анонімних листівок про нібито чергову аварію на ЧАЕС (див. док. № 208), негативні настрої населення Полтавщини через мобілізацію та нейтралізацію антигромадських дій (див. док. № 172, № 174).

Дослідникам Чорнобильської катастрофи буде цікаво ознайомитися інформаційними повідомленнями КДБ про кількісний склад та функції військових частин Міністерства оборони СРСР, які брали участь у ліквідації наслідків аварії (див. док. № 146, 197), заходи екологів щодо захисту Дніпровського водного басейну (див. док. № 153), діяльність Міністерства побутового обслуговування населення УРСР (див. док. № 177), Державного комітету з матеріально-технічного постачання (див. док. № 184), Міністерства лісового господарства УРСР (див. док. № 187).

До серйозних наслідків аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС відносяться й медичні проблеми, що виникли у зв'язку із нею. Документи збірника розкривають увагу радянських спецслужб до випадків госпіталізації серед евакуйованого населення м. Прип'яті (див. док. № 78) та недоліків у лікуванні постраждалих від аварії на ЧАЕС (див. док. № 189). На сторінках збірника знаходимо висновки комісії президії АН УРСР щодо прогнозу наслідків підвищеної радіації для здоров'я населення УРСР (див. док. № 118).

Відображені у збірнику й питання евакуації, зокрема зусилля щодо проведення евакуаційних заходів у квітні 1986 р. м. Прип'яті (див. док. № 72), інформація про населені пункти та об'єкти, евакуйовані внаслідок аварії на ЧАЕС (див. док. № 134) та стан соціально-побутового забезпечення осіб, евакуйованих із 30-км зони відчуження ЧАЕС до Поліського району Київської області (див. док. № 160).

Надзвичайно цікаві і важливі матеріали збірника розкривають реакцію української діаспори у світі на дії радянської влади в умовах масштабної радіаційної аварії (див. док. № 112, 138, 158, 164, 221, 222).

У цілому ретельно підготовлений збірник не позбавлений, на жаль, і певних недоопрацювань. Так опублікований документ № 168 – Перелік транспортних засобів, техніки та обладнання, необхідних для забезпечення промислових потреб районів, які зазнали радіоактивного зараження внаслідок аварії на ЧАЕС – незрозуміло кому адресований і ким підготовлений. Мають місце й орфографічні помилки. Проте ці недоробки не можуть зменшити значення виконаної колективом упорядників роботи. Коло проблем, розкритих у збірнику дозволить читачу або досліднику отримати відповіді на багато питань. Проте, відповіді ще на багато питань – попереду. Будемо сподіватися на продовження плідної і вкрай необхідної роботи істориків і архівістів.